

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՍՈՒՄԿԱՅԻԹԵԱՆ
ԿՈՏՈՐԱԾԸ

Սուվկայիթը նոր արդիւնաբերական մի քաղաք էր Պաքուից մի տասնեակ մղոն հեռու: Այն երկրի քիմիական արդիւնաբերութեան մեծագոյն կեդրոններից մէկն էր, եւ ունէր բազմազգ բնակչութիւն, որի առողջական վիճակը միսիթարական չէր: Հայերը փոքրաթիւ, սակայն ազդու գաղութ էին կազմել: Ազրպէյճանի ազգայնամոլ դեկավարութիւնը նպատակայարմար գտաւ այնտեղ վախեցնել հայերին, որոնք ցանկանում էին սահմանադրական եղանակով լուծել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի հարցը:

Լեռնային Ղարաբաղի պատկանելիութեան շուրջ արդի վէճերն սկսում են, երբ կովկասեան թաթարների տարածքը սկսում է անուանուել Ազրպէյճան, այնտեղի բնակչութիւնը ազրպէյճանցի, երբ արհեստականօրէն ստեղծուեցին Ազրպէյճան երկիրն ու ազրպէյճանցի ժողովուրդը, որ մինչեւ այդ պոյութիւն չունէին: Այն սկսուեց այն ժամանակ, երբ տապալուեցին Ռուսական եւ Օսմանեան կայսրութիւնները եւ Արեւմուտքը սկսեց մշակել իր կովկասեան նոր քաղաքականութիւնը, եւ սկսուեց ծնունդ առնել Աթաթուրքի թուրքիան: Այդ շրջադարձային ու անորոշութիւններով լեցուն ժամանակահատուածում ընդունուած որոշումների մեծամասնութիւնը, թէեւ ապագայում բացայայտեցին իրենց սխալ ու նոյնիսկ կործանարար խորքը, բայց պատմական ինքնիշխանութիւնը այսօր էլ շարունակուում են գոյատեւել ու գործել: Այդպիսիներից է Լեռնային Ղարաբաղի Հարցի անարդարացի լուծումը 1920-1923 թթ., եւ այդ սխալի գոյատեւումը մինչեւ 1991 թ.: Սխալ լուծումըն ու պարտադրուած լուծման գոյատեւումը առաջացրեց երկարատեւ (1920-1991 թթ.) պայթուեակ վիճակ Հայաստանում ու Ազրպէյճանում: Իրա վերջին փուլի առաջին ալիքները դրսեւորուեցին Սուվկայիթում, սուվկայիթեան կոտորածներում (28-29 Փետրուարի, 1988 թ.): Այդ իր գերն ունեցաւ նաեւ մահամերձ Խորհրդային Միութեան կործանման գործում:

28-29 Փետրուարի, 1988 թ. Սուվկայիթի բարբարոսութիւնները

ազրպէյճանցիների հակազդեցութիւնն էր 20 Փետրուարի, 1988 թ. Լեռնային Ղարաբաղի մարզային իշխանութիւնների այն որոշումին, որժով ԼՂ-ի պետական ու կուսակցական մարմինները խնդրում էին Խորհրդային Միութեան ու Ազրպէյճանական Հանրապետութեան իշխանութիւններից մարզը դուրս բերել ԱՀ կազմից ու այն միացնել Հայաստանի Հանրապետութեան: Այս առթիւ աշխարհի ողջ հայերը, ըստ որում ԼՂԽՄ-ի, Հայաստանի ու ողջ աշխարհատարած ՄփիւՌ. քի հայութիւնը ու նրանց միլիոնաւոր բարեկամները տարբեր ձեւերով իրենց համերաշխութիւնն էին յայտնել: Այս պատճառով, անհնարին է հարցի խորքը հասկանալ առանց Ղարաբաղի համար տարուող ազատագրական պայքարի համառօտակի վերլուծութեան: Փաստօրէն իրաւական ու պետական հարցերը ազրպէյճանցիք ոչ միայն տեղափոխեցին փողոց, այլ նաեւ դրանց լուծումը յանձնեցին օրինազանցների, մարդասպանների, փողոցային խուլիկանների եւ ֆաշացած խուժանին: Նրանք ցանկացած օրէնքը փոխարինել բռնի ուժով: Նրանք փորձեցին կրկնել իրենց հոգեւոր հայրերի՝ Երիտթուրքերի ծրագիրն ու գործելակերպը, հարցերը լուծել տուեալ ազգը ոչնչացնելու եւ նրան բռնութեան ենթարկելու միջոցով: Գործելակերպի խորքը նոյնն էր: Երկու դէպքում էլ համընկնում է ցեղասպանութեան իրաւական այն բնութագրման, որ բնդուենում է բոլոր միջազգային իրաւական մարմինների կողմից: Սոււմկայիթում մարդկանց տները թալանւում եւ հրկիւղում էին, որովհետեւ նրանց տէրերը հայեր էին: Մարդիկ հալածւում, ծեծի ենթարկւում, տանջամահ արւում, բռնաբարւում, սպանւում ու հրկիւղում էին, քանի որ հայեր էին: Տասնեակ ազերիներ հայ կանանց կրծքերը կտրում ու նրանց ստիպում մերկ պարել, քանի որ նրանք հայեր էին: Նոյնը կատարւում էր մանուկներին, քանի որ նրանք հայեր էին: Ականաւոր հոգեբուժներ Ալան Շտէյնպերկի, Լին Ֆէրպանքի, Ռոպերթ Փինուսի, Արմէն Կէօնճեանի, Լուիզ Նաճարեանի եւ Ատլին Թաշճեանի ուսումնասիրութիւնները անվիճելիօրէն ապացուցում են որ Սոււմկայիթի ցեղասպանութիւնից մազապուրծ ազատուածների յետ-թրումաթիկ վիճակը, դրա բացասական ներգործութիւնը, դրա տեւողութիւնը եւ անհատականութեան վրայ դրա ունեցած բացասական ազդեցութիւնը նուազ չէ, երբեմն էլ աւելի է, քան՝ սարսափելի երկրաշարժի դաժան փորձառութիւնը ապրած մարդկանց հոգեկան վիճակից՝:

Սոււմկայիթեան ողբերգութեան ծալքերը հասկանալու համար նախ անհրաժեշտ է պարզել թէ ինչու եւ ինչպէս Լեռնային Ղարաբաղը

1. Steu' Armen K. Goenjian, Alan M. Steinberg, Louis Najarian, Lynn A. Fairbanks, Madeline Tashjian, Robert S. Pynos, *Prospective Study of Post-traumatic Stress, Anxiety and Depressive Reactions After Earthquake and Political Violence*, American Journal of Psychiatry 157:911-895, June 2000.

առեւանգուեց:

Ռուսաստանում 1917 թ. ընկերվարական յեղափոխութեան ամբապնդումից յետոյ հիմնովին փոխուեց Ռուսաստանի եւ Արեւմուտքի քաղաքականութիւնը Կովկասում: Առաջին Աշխարհամարտի նախօրէին եւ սկզբնական շրջանում Դաշնակիցները մտադրել էին յաղթանակից յետոյ պարտուած Օսմանեան Կայսրութիւնը անդամահատել ու զրա փոխարէն թողնել մի փոքր թրքական պետութիւն Սեւ Մովի հարաւային ափին: Օսմանեան Կայսրութեան մաս կազմող արարական երկիրները պիտի դրուէին Անգլիայի ու Ֆրանսայի տրամադրութեան տակ: Յոյներն ու իտալացիները ստանալու էին որոշ տարածքներ: Կայսրութեան արեւելեան շրջանները բաժին էր ընկնելու Ռուսաստանին ու հայերին: Կիլիկիան դառնալու էր հայկական՝ Ֆրանսական տնօրինութեան տակ: Ռուսական ընկերվարական յեղափոխութիւնից յետոյ, ինչպէս Արեւմուտքը, այնպէս էլ նոր Ռուսաստանը, որոշեցին սիրաշահել Աթաթիւրքի թուրքիան: Կարմիր Ռուսաստանը ծրագրում էր «Յեղափոխական թուրքիան» դարձնել արեւելեան երկրներում, մանաւանդ Միջին ու Մերձաւոր Արեւելքի իսլամական աշխարհում հակազաղութատիրական ու ընկերվարական շարժում ծաւալելու յենարան: Արեւմուտքը ծրագրում էր նոր թուրքիան դարձնել «ռազմավարական զինակից», նրան վերածելով պատուար պոլշեւիզմի տարածման դէմ: Իւրաքանչիւր կողմ ձգտում էր թուրքիային իրեն «կապել» ու չթողնել որ այն մերձենայ միւս կողմի հետ: Այդ մրցակցութիւնում շահեց թուրքիան, որ վերջնականապէս որոշեց դառնալ Արեւմուտքի զիննալ պահակը Խորհրդային սահմանների դօտում: Այս իրադրութեան մէջ Արեւմուտքը համաձայնուեց որ նոր Ռուսաստանը տիրանայ Ազրայէյճանին (որին ձգտում էր տիրանալ Անգլիան), իսկ թուրքիան՝ Պատմական Հայաստանին: Արեւմուտքը կատարեց նաեւ պարտուած թուրքիայի մի այլ պահանջ՝ Ազրայէյճանին «նուիրաբերել» հայկական Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը: Զանգեզուրն էլ նոյն բախտի կ'արժանանար, եթէ չլինէր Նժդեհի ազատագրական պայքարը: Սոյն գործարքները իրականացնելու ընթացքում քանակարուեցին պայմանագրերը ու սրբացուած սկզբունքներն ու քաղաքական նորմերը՝ տեղ տալով անարդարութեան, օրինազանցութեան, բռնութիւնների ու ցեղասպանութեան: Միայն այսպիսի մօտեցումով հնարաւոր էր հասկանալ դարարդեան վէրքը, որ ամօթանք է, մի քաղցկեղ է մարդկային քաղաքակրթութեան վրայ:

Այդ տեղաշարժերի ընթացքում աստիճանաբար զօրացաւ մրցակցութիւնը «արդարութեան քաղաքականութեան» եւ «ուժի քաղաքականութեան» միջեւ: Առաջինը ելնում էր այն նախադրեալից որ աշխարհի աշխարհագրութեան, ժողովուրդների տարածքների ճշգրտման հարցերում յաճախ վճռական դեր են խաղացել բռնութիւնը, քաղաքա-

կան ու տնտեսական ճնշումը, դադուլթատիրութիւնը եւ անտեսուել են տուեալ ժողովուրդների ազգային արդարացի պահանջները: Տուեալ դրոյթի կողմնակիցները հիմնականում դառնում են ազգերի ազատ կողմնորոշման իրաւունքի պաշտպան, այդ սկզբունքով աշխարհի քարտէսը շտկելու կողմնակից: Նրանք գտնում էին որ այդ մօտեցման գործադրման ճանապարհով հնարաւոր է ստեղծել արդար ու երկարատեւ խաղաղութիւն: Երկրորդ քաղաքականութեան կողմնակիցները գտնում են որ անհնարին է ուղղել թոյլ տրուած բոլոր տարածքային սխալ լուծումները: Անհրաժեշտ է իրապաշտ լինել եւ առաւելաբար դիկավարուել «եղած վիճակը պահպանելու» սկզբունքով, որ յենում էր «տարածքային ամբողջականութիւնը պահպանելու» իրաւական դրոյթի վրայ: Հնարաւորին չափ անտեսուում էր այն՝ թէ ինչպէս, ինչպիսի անօրինութիւններով է ստեղծուել այդ «տարածքային ամբողջութիւնը»: Վերջին ութսուն տարում, դժբախտաբար, աստիճանաբար աւելի պաշտօնական տիրապետող սկզբունք դարձաւ երկրորդ մօտեցումը:

Վերոյիշեալ տեղաշարժերը եւ ոչ թէ ճշմարտութեան ու արդարութեան հաստատման անհրաժեշտութեան դիտակցութիւնը վճռական դեր են խաղացել Լեռնային Ղարաբաղի Հարցի լուծման հարցում:

1917 թ. Ռուսական Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը Ղարաբաղում ընդունուեց մեծ խանդավառութեամբ: Երկրամասը Օսմանեան Թուրքիայի գաւթողական քաղաքականութիւնից, տեղական անիշխանական տարրերից ու ընդհանրապէս քառուից փրկելու համար տեղի բընակչութիւնը 16 Դեկտեմբերի, 1917 թ., Շուշիում կազմեց հայերից եւ թաթարներից բաղկացած խառը բիւրօ, որ նշանակեց իր գործադիր մարմինը, որի պարտականութեան մէջ մտնում էր Ղարաբաղի եւ Չանգեզուրի կառավարումը: Հայերն ու թաթարները ապրում էին յարաբերաբար խաղաղ ու համերաշխ: Տարածքի հայաբնակ վայրերում կառավարում էին հայերը, իսկ իսլամականում՝ թաթարները:

Դեռ պարսկական արշաւանքներից, որին յաջորդեցին խալիֆաթականը, թրքականը (բոլորն էլ իսլամներ էին), գաւթիչները աստիճանաբար հաստատուում էին դաշտավայրերում՝ բնիկ հայերին մղելով դէպի երկրի լեռնային մասերը: Այդպէս եղաւ նաեւ Ղարաբաղում: Այս հիման վրայ Ղարաբաղի դաշտային բնակչութեան մեծամասնութիւնը դարձան թաթարները, թուրքերը (իսլամները), իսկ լեռնայինը՝ հայերը: Դեմոկրաֆական (էթնիկական-ազգային) առումով, Ղարաբաղը բաժանուեց երկուսի՝ դաշտայինի եւ լեռնայինի:

Երբ 1918 թ. Մայիսին լուծարուեց Անդրկովկասեան ԱՀՅՄ-ը եւ ստեղծուեցին ազգային հանրապետութիւններ, թուրքերը ներխուժեցին Կովկաս: Նրանց հրահրումով ազգամիջեան յարաբերութիւնները Ղարաբաղում սկսեցին սրուել: Նուրի Փաշան սկսեց Գանձակում (դաշտային Ղարաբաղում) թուրք-թաթարական իսլամական բանակի կազմաւորումը:

Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարութիւնը չկամենալով ենթարկուել Գանձակի մուսաւաթական իշխանութիւններին, որոշեց կազմել իր անկախ տեղական իշխանութիւնը, որ նորից միացեալ էր: Ակզբում այն ըստացաւ Կոմիսարների Խորհուրդի վիճակ, իսկ մի ամիս անց այն փոխարինուեց Ազատ Ղարաբաղի Ժողովրդական Կառավարութեամբ (22 Յուլիսի, 1918 թ.), որի վարած արտաքին ու ներքին ինքնուրոյն քաղաքականութիւնը օրինականացուած ու վաւերացուած է Ղարաբաղի ժողովրդական ներկայացուցիչների ինը համագումարների հռչակագիրներում, յայտարարութիւններում ու որոշումներում: Անդրանիկ համագումարի անդրանիկ նիստում Լեռնային Ղարաբաղի հայերի լիազօրուած ներկայացուցիչների օրինաւոր Ազգային Ժողովը իրեն յայտարարեց որպէս Արարատեան Հանրապետութեան՝ Հայաստանի Հանրապետութեան անբաժանելի մասը: Այսպիսով, Լեռնային Ղարաբաղը մաս չէր կազմում Ազրպէյճանական Դեմոկրատական Հանրապետութեան, երբ վերջինս Գանձակում կազմաւորուեց 1918 թ. Մայիսին: Փաստօրէն, Ղարաբաղի Ազգային Ժողովը, որպէս ինքնուրոյն քաղաքական, տնտեսական ու ինքնապաշտպանական միաւոր, ստեղծուեց Ազրպէյճանական Դեմոկրատական Հանրապետութեան հետ զուգահեռ: Լեռնային Ղարաբաղը չի մտնում նաեւ ազրպէյճանական նոր՝ 1991 թ. ստեղծուած Հանրապետութեան մէջ, քանի որ վերջինս ոչ թէ շարունակութիւնն է կամ ժառանգորդն է Խորհրդային Ազրպէյճանի, այլ վերականգնումը 1918 թ. Հանրապետութեան՝ ի՛նչպէս իրենք պատօնապէս յայտարարեցին:

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԹԱԹԱՐՆԵՐԸ ԴԱՌՆՈՒՄ ԵՆ ԱԶՐՊԵՅՃԱՆՅԻ

ԱԴՀ-ն փաստօրէն առաջին թրքական պետական կառույցն էր որ ստեղծուել էր Թուրքիայի կողմից Թուրքիայի սահմաններից դուրս՝ այլ ժողովրդի տարածքներ ներխուժելով եւ տեղական բնակչութիւնը ոչնչացնելով: Հիմքեր կան եզրակացնելու որ եթէ չլինէր թրքական բանակի ներխուժումը կովկասեան թաթարներով բնակեցուած տարածքները, չէր ստեղծուի ԱԴՀ-ը: Թուրքիայի պարտութիւնից յետոյ Ազրպէյճան ու Ղարաբաղ մտաւ անգլիական բանակը, որ նոյնպէս նպաստեց մեծ Ազրպէյճանի ստեղծմանը:

Անգլիան թաթարաբնակ այդ տարածքները դիտում էր որպէս Միջին ու Մերձաւոր Արեւելքին ու Միջին Ասիայի վրայ իշխելու ռազմավարական յենարան: Թուրքերը այդ դիտում էին որպէս որոշակի կամուրջ՝ իրենց թուրանական երազների իրականացման ուղղութեամբ: Պոլշեւիկների համար այն շուտով դարձաւ իսլամական աշխարհում «Յեղափոխական Թուրքիայի» առաքելութեան իրականացման յենա-

րան: Իսկ կովկասեան թաթարներով բնակեցուած տարածքին «Ազրպէյճան» անուանուած տրուեց Պարսկաստանի «Ատրպատական» «Ազրպէյճան» տարածքի հետեւութեամբ՝ այդ հողերը իրենց կցելու ախարժակով: Այդ օրուանից կովկասեան թաթարները սկսեցին կոչուել ազրպէյճանցիներ:

1925 թ. Պաքուի համալսարանում դասախօսելիս, ազերի ուսանողները ակադեմիկոս Վ.Վ. Պարթոլտին տուին հետեւեալ հետաքրքրաշարժ հարցը. «Ազրպէյճան անուան տակ գոյութիւն ունի պարսկական Ատրպէյճանը (Ատրպատականը) Թաւրիզ կեդրոնով: Այս տեսանկիւնից դիտած, արդեօք մենք իրաւունք ունենք այս երկիրը անուանել Ազրպէյճան: Կարող է աւելի նպատակայարմար է այն անուանել Շիրվան»: Ակադեմիկոսը ազերի երիտասարդներին տուած պատասխանում ասաց. «Շիրվան անունը երբեք չի օգտագործուել արդի Ազրպէյճանի հանրապետութեան տարածքը պարփակելու առումով: Շիրվանը ընդգրկում է աւելի փոքր տարածք, որի կեդրոնն է Շեմախա քաղաքը: Գյանդա (Գանձակ) եւ նման քաղաքներ երբեք մաս չեն կազմել Շիրվանին: Արրան (Առան, Արան) անունը ամենից համապատասխան եզրն է նշանակելու համար բոլոր շրջանները, որոնք միաւորուած են Ազրպէյճանի Հանրապետութեան մէջ: Ազրպէյճան անունը ընտրուած է, որովհետեւ նախատեսուել է որ պարսկական Ատրպէյճանն ու այս երկիրը պիտի միացուեն ՚ի պետութեան մէջ, քանի որ նրանց բնակչութեան կիրտուածքը գրեթէ նոյնն է»: Ակադեմիկոսը փաստօրէն առաջարկում է Ազրպէյճանի հանրապետութիւնը կոչել Ղարաբաղի տարածքների (գաւառների) անունով (Մեծարանք, Ուտիք: Որոշ հեղինակներ նոյնացնում են Աղուանաց Աշխարհի հետ): Այսպիսով, պետութիւն ձեւաւորուող կովկասեան թաթարները հենց սկզբից մի անգամից ձգտում էին տիրանալ ինչպէս պարսկական, այնպէս էլ հայկական տարածքներին: Պատահական չէ որ Ազգերի Լիկան Ազրպէյճանական Դեմոկրատական Հանրապետութեան անդամութեան դիմումը մերժելիս, շեշտում է նաեւ այն հանգամանքը որ նորաստեղծ եւ աշխարհի ոչ մի պետութեան կողմից ճանաչուած այդ երկիրը զաւթոզական ու բռնատիրական քաղաքականութիւն է վարում իր հարեւանների նկատմամբ: Տեղին է յիշել 1991-1993 թթ. Ազրպէյճանի նախագահ Ապուլֆազ Էլչիպէյի 30-31 Յունուարի, 1998 թ. Ազրպէյճանի Ժողովրդական Ճակատ Կուսակցութեան 5-րդ համագումարում արտասանած ճառի բովանդակութիւնը, որտեղ ան ընդգրկում է որ Հիւսիսային Ազրպէյճանում եւ որոշ այլ ազերիական տարածքներում, 1918-1921 թթ. Ազրպէյճանի Դեմոկրատական Հանրապետութեան ստեղծումով եւ 1991 թ. նրա վերա-

1. Վ.Վ. Պարթոլտ, Երկերի ժողովածու., հատոր Բ., մաս 1, Մոսկուա, 1963, էջ 703 (տուսերէն):

կանգնումով չի աւարտւում ազրպէյճանական ժողովրդի ազատագրական պայքարը: Ազրպէյճանի պատմութեան նոր փուլը պիտի աւարտուի միացեալ ազրպէյճանական պիտութեան հաստատմամբ: Հայտարարուելը առաջադրում է որդեգրել Սեւ Մովսիսի մինչեւ Կասպից Մով տարածուող Մեծ Ազրպէյճան ստեղծելու դադափարը: Այնտեղ միացուելու են Հիւսիսային եւ Հարաւային (իրանական) Ազրպէյճանները: Ուշագրաւ է որ այդ տեսակէտը արտայայտուած է «Ազրպէյճանի Նախագահի Դեկրետը Հայերի Կողմից Ազրպէյճանցիների Յեղասպանութեան Մասին» խորագրով յօդուածում:

Խիստ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ որ կովկասեան թաթարների միջավայրում վերոյիշեալ գաղափարները խմբւում էին դեռ 19-րդ դարի վերջերից, երբ Մ.Ա. Ռասուլզադէն եւ Միրզա Պալա Մամետզատէն առաջ էին քաշում «Կովկասեան Ընդհանուր Տան» գաղափարը, որը վերաբերում էր թուրանական ցեղերի «ազատագրական պայքարին»: Սելիմ Բեհպուտ Պէյը, որ «Կովկասեան Կոմիտէ»ի անդամն էր, գաղտնի կապեր է հաստատում Պարուի եւ Ղարաբաղի թաթար ազգայնական կազմակերպութիւնների հետ, նրանց գաղափարները այդ վայրերում արմատաւորելու նպատակով, այն օրերին, երբ թաթար կամաւորներ փախչում էին դէպի Օսմանեան Թուրքիա: Թուրք ճարչալ Ֆուատ Փաշան, 1915 թ. հիմնում է մի կազմակերպութիւն, որի նպատակն էր աշխարհին ծանօթացնել կովկասեան ժողովուրդների, հիմնականում թուրքական-թուրանական ցեղերի «ազատագրական պայքարի խնդիրներին»: Այն իրողութիւնը, որ այդ կազմակերպութիւնը գլխաւորում էր թուրք մի փաշա, վկայում էր թուրքիայի համար դրա ունեցած կարեւորութիւնը: Պատահական չէ որ «Կովկասեան Կոմիտէ»ի նախագահութեան անդամներից մէկը, 1915 թ. Դեկտեմբերին պաշտօնական առաքելութեամբ դործուղուեց Պերլին ու Վիեննա, այնտեղի կառավարութիւններին ծանօթացնելու համար «այստ Կովկաս» ըստեղծելու իրենց ծրագրերին: Կովկասի Ինտելիքացման թաթարա-թուրքական գաղափարը արտացոլւում էր նաեւ մուսաւաթական կուսակցութեան ծրագրում: 1927 թ., Լեհաստանում ստեղծւում է Կովկասեան Ինքնուրոյնութեան Կոմիտէ, որին աղերիների կողմից մասնակցեցին Մ.Ա. Ռասուլզատէն, Մ.Ն. Մեհտիւեր եւ Վրաստանի կողմից՝ Ա. Ասանտանին, Ս. Մդիվանին: Հայեր չկային: 1934 թ. ստեղծուեց Կովկասեան Կոնֆեդերացիայի Պակտը, որ իր հայ մասնակիցը ունեցաւ 1940-ին, երբ պարզ դարձաւ դրա նկատմամբ Ֆաշական Գերմանիայի դրական կեցուածքը:

Երբ նախ Ղարաբաղը եւ ապա Արեւելիան Հայաստանը ներգրաւուեցին Ռուսական Կայսրութեան մէջ, ուսմները երկրի վարչական բա-

ժանուճը սովորականի նման չկատարեցին ըստ ազգային-էթնիկ հիմքերի: Այդ պատճառով էլ, Ռուսաստանի վարչական քարտէսում կովկասեան թաթարների բնակեցրած տարածքը մտաւ Ելիզավետպոլի եւ Պաքուի գուբերնիայի մէջ: Նրա մէջ էր ընդգրկուած նաեւ պատմական Արցախն ու Ուտիքը (որոնք որոշ ձեւումներով ստացել էին Լեռնային Ղարաբաղ անունը, որի բնակչութեան 90%-ը հայեր էին): Երբ Անդրկովկասեան ՍէՅՄ-ը լուծուեց եւ Գանձակում Մուսաւաթականները յայտարարեցին իրենց հանրապետութիւնը, նրանք պնդեցին որ թաթարական տարածքների հետ միասին ողջ Լեռնային Ղարաբաղն էլ պէտք է ներգրաւուի իրենց նորաթուխ հանրապետութեան մէջ: Նրանց այդ պնդումը զինուորական ուժով պաշտպանում էր Օսմանական թուրքիան: Այսինքն՝ գործադրում էր կովկասեան կոմիտէի նախատեսած ծրագիրը: Տեղին է յիշել այդ օրերին թուրքիայի արեւմտեան ճակատի հրամանատար Քուրապէքիրի արած արտայայտութիւնները, որ մենք գտնում ենք նրա «Մեր Անկախութեան Պատերազմը» գրքի երկրորդ հատորի 608, 631, 722 էջերում. «Զինուորները վճռական են Ղարաբաղի հայութեանը վերջ տալու: Ժողովուրդն ու զինուորներն այստեղ անհամբեր սպասում են օսմանեան բանակի կողմից սահմանն անցնելուն՝ այդ նպատակը կարճագոյն ժամանակահատուածում իրագործելու համար», «Բոլոր թուրանական ցեղերի նպատակն է միանայ թուրքական սահմաններին: Պատմութիւնն այսօր մեզ ընձեռում է վերջին հնարաւորութիւնը: Որպէսզի իսլամական աշխարհը չտրոհուի, անհրաժեշտ է հակադարարաբան արշաւանքը չթուլացնել: Այն պէտք է հետապնդել աւելի խստութեամբ ու ահաբեկչական միջոցներով», «Հայաստանը յաւերժապէս ջնջել»: Իսկ Հալիլ Փաշան իր «Զվերջացող Պայքարը» գրքի 241-րդ էջում գրում է. «Ես փորձեցի հայ ազգը ոչնչացնել մինչեւ վերջին անհատը»:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՕՐԻՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ

Յաջորդ տարուան Փետրուարի 21-ին, Ղարաբաղի Ազգային Խորհուրդը ստացաւ Պաքուում հաստատուած անգլիական բանակի հրամանատարութիւնից մի հուագիր, որով հրամայւում էր անմիջապէս ենթարկուել Ազրպէյճանի իշխանութիւններին ու մտնել Ազրպէյճանի կազմի մէջ: Ան մերժեց այդ վերջնագիրը: Մի ամիս անց անգլիացի Գեներալ Շատելփորտը եկաւ անձամբ Ան-ի հետ բանակցութիւններ վարելու: Նա յայտարարեց. «Որեւէ անդապուածութիւն (ծայրայեղութիւն) Ազրպէյճանի նկատմամբ, նկատուելիու է որպէս հակա-անգլիական քայլ: Մենք բաւարար ոյժ ունենք, որ ձեզ պարտադրենք մեզ ենթարկուել»¹: Յետագայում

1. FO 371/4955, *Caucasian Documents and Maps, 1802-1946*, edited by Anita L.P.

սոյն փաստը ազրպէյճանցիները փորձեցին օգտագործել Ազգերի Լիկայում իրենց տեսակէտը պաշտպանելու համար: Ղարաբաղի ԱԽ-ի հինգերորդ նիստը մերժեց տուեալ վերջնագիրը: Անգլիական ճնշման տակ Ղարաբաղի ԱԽ-ի եօթներորդ նիստը հարկադրուած եղաւ Ազրպէյճանի հետ կնքել ժամանակաւոր համաձայնագիր: Վերջինիս համաձայն Լեռնային Ղարաբաղը ժամանակաւորապէս պիտի նկատուի որպէս Ազրպէյճանի մէջ գոյութիւն ունեցող ինքուրոյն քաղաքական միաւոր՝ մինչեւ Խաղաղութեան Համագումարը վերջնականապէս կը լուծի դրա կարգավիճակի հարցը: Մինչեւ այդ՝ Լեռնային Ղարաբաղը պահելու էր իր քաղաքական ինքնուրոյն գոյավիճակը: Սոյն պայմանագիրը դարձաւ այն հիմքերից մէկը, որով Ազգերի Լիկան Ղարաբաղի հարցը մտցրեց Բարիգի Խաղաղութեան Համագումարի օրակարգում:

1920 թ. սկիզբներին Ազրպէյճանը մեծ զինուորական ուժեր կեդրոնացրեց Լեռնային Ղարաբաղի սահմանի վրայ: Փետրուարի 19-ին Ազրպէյճանի ներկայացուցիչը վերջնագիր ներկայացրեց ԱԽ-ին՝ պահանջելով անմիջապէս ներգրաւուել Ազրպէյճանի Դեմոկրատական Հանրապետութեան կազմի մէջ: 28 Փետրուար-4 Մարտի, 1920 թ. ընթացքում, ԱԽ քննարկեց սոյն վերջնագիրը ու վճռականապէս այն մերժեց: Դրանից յետոյ ազրպէյճանական բանակը սկսեց լայն չափի ռազմական գործողութիւններ Ղարաբաղի դէմ: ԱԽ-ն իր իններորդ նիստում, 23 Ապրիլի, 1920 թ., չեղեալ յայտարարեց 26 Օգոստոսի, 1919 թ. պայմանագիրը, քանի որ Ազրպէյճանը խախտել էր պայմանագրի տարն ու ոգին եւ կազմակերպուած զաւթողական պատերազմ ծաւալել խաղաղ բնակչութեան նկատմամբ ու կոտորել մարդկանց այն պարզ պատճառով, որ նրանք հայ են ու ցանկանում են ապրել ըստ ազգային ազատ ինքնորոշման իրաւունքի շնորհած պայմաններով: ԱԽ-ն նորից յայտարարեց երկրամասը որպէս Հայաստանի Հանրապետութեան անբաժանելի մասը:

Սոյն յայտարարութիւնից մի շաբաթ անց, 28 Ապրիլի, 1920 թ., Ազրպէյճանում հաստատուեց խորհրդային իշխանութիւն: Կարմիր Բանակը եւ տարբեր անկանոն զինուած խումբեր արշաւեցին Ազրպէյճան ու այն գրաւեցին: Այդ ժամանակ ԱԽ-ի նախագահը հեռագիր ուղարկեց Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բանակցող Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան նախագահին՝ խնդրելով որ ԱԽ-ի իններորդ նիստի որոշումը պաշտօնապէս տեղեկացուի Խորհրդային Կառավարութեան: Այսպիսով, Ազրպէյճանական Խորհրդային Հանրապետութեան հռչակման ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղը նրա բաղկացուցիչ մասը չէր կազմում:

Burdett, Archives Editions, pp. 715-719.

1. League of Nations, Journal # 17 of the First Assembly, Geneva 1920, p. 139.

Ժամանակաշրջանում պոլշեւիկեան մտածողութիւնը արտայայտուած է 10 Յուլիսի, 1920 թ. Ռուսական Կոմունիստական (Պոլշեւիկեներ) Կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէին հասցէագրուած նամակը, որի տակ ստորագրել էին Ազրպէյճանի Յեղկոմի նախագահ Նարիմանովը, Յեղկոմի անդամներ Ա. Միկոյեանը, Նենիշվիլին, Ռուսական Կոմկուսի Կովկասեան Բիւրոյի անդամ Մտիվանին եւ 11-րդ Կարմիր Բանակի Յեղափոխական Ռազմական Խորհրդի անդամներ Վեստնիքը, Լեւանտովսկին եւ Միխայլովը: Նրանք նպատակայարմար էին գտնուած ազգային Ազրպէյճանական Հանրապետութիւն ստեղծելու փոխարէն կեանքի կոչել վերագգային մի կեդրոն, մի միաւոր, մի պետական կառոյց, որ ազբիւր էր հանդիսանալու Արեւելքում դասակարգային յեղափոխութեան համար: Սոյն գրութիւնը ոչ միայն արտացոլում է այդ օրերին պոլշեւիկեների կովկասեան ու միջին արեւելեան քաղաքակա-նութեան էութիւնը, այլ նաեւ ցոյց է տալիս Ազրպէյճանը միջազգային յեղափոխութեան կեդրոն դարձնելու քօղի տակ մեծ Ազրպէյճան ստեղծելու մտադրութեան խորքը: Բայց սոյն մօտեցումը ժամանակա-վրէպ դուրս եկաւ: Յիշենք որ արտասահման փախած կովկասեան պե-տական գործիչները, տարբեր դիրքերից ելնելով, պահանջում էին ստեղծել «ընդհանուր կովկասեան տուն»՝ թուրքական կամ սղելիա-կան գլխաւորութեամբ:

10 Օգոստոսի, 1920 թ. Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Խոր-հրդային Կառավարութեան միջեւ կնքուած պայմանագրի երրորդ յօդ-ուածի համաձայն վիճարկուող տարածքներում, ներառեալ Լեռնային Ղարաբաղի տարածքը, Կարմիր Բանակի մուտքը չէր կանխորոշում Ազրպէյճանի ու Հայաստանի Հանրապետութիւնների իրաւունքը այդ տարածքների նկատմամբ: Փաստօրէն Խորհրդային Ռուսաստանի կա-ռավարութիւնը ընդունեց եւ հաստատեց Ազգերի Լիկայի այն որոշու-մը, որով մերժուած էր Լիկայի անդամ դառնալու Ազրպէյճանական Դե-մոկրատական Հանրապետութեան պահանջը եւ ժխտում Լեռնային Ղարաբաղի եւ Նախիջևանի նկատմամբ նրա ներկայացրած անօրինա-կան պահանջը՝ տարածքների պատկանելիութիւնը համարելով վիճար-կելի: Կարմիր Բանակի Ղարաբաղ մուտքի օրերին ՌԽՖՍՀ արտաքին գործոց նախարար Գ. Չիչերինը գտնում էր որ Հայկական Ղարաբաղ եւ Ջանգեզուր մարզերը «ոչ մի դէպքում պէտք է միացնել Ազրպէյճա-նին: Նրանք պէտք է զբաղեցնեն ռուսական զօրամասերը, այլ ոչ թէ ազրպէյճանական: Նրանցում պէտք է ստեղծել ռուսական օկուպացիոն իշխանութիւններ, այլ ոչ թէ ազրպէյճանական»¹: Այս մօտեցումը հաս-կանալի էր, քանի որ Հայաստանը այդ օրերին անկախ էր եւ խորհր-

1. Տես՝ Խորհրդային Միութեան Կոմկուսի Կենտկոմի կից Մարխսիզմ-Լենին-նիզմի Կեդրոնական Կուսակցական Դիւան, Ֆոնտ 64, օպ 2, գործ 5, թերթ 18:

դային իշխանութիւնները ծրագրում էին Հայաստանը խորհրդայնացրնելու մասին: Բայց այդպիսի մտեցումը թէեւ մերժեց Ազրպէյճանի պահանջը այդ տարածքներին տիրանալու վերաբերեալ, բայց սողանցք թողեց յետագայ սխալների ու թիւրիմացութիւնների համար:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒՄ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՈՐՈՇՈՒՄ

29 Նոյեմբերի, 1920 թ., Հայաստանը յայտարարուեց Խորհրդային Հանրապետութիւն: Այդ սոցիալ-քաղաքական յեղափոխութիւնը իրականացաւ պետութեան փոխանցման եւ ոչ թէ տապալման միջոցով: Այդ ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդը յայտարարեց որ ինքը Հայաստանի անբաժանելի մասն է եւ մերժում է Ազրպէյճանի իրեն բռնի կերպով կցելու բոլոր ոտնձգութիւնները: Ազգերի ինքնորոշման իրաւունքով Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի անբաժանելի եղած ժամանակ ողջ Հայաստանը դարձաւ Խորհրդային: Ուշագրաւ է այն փաստը որ տուեալ վիճակը այդ օրերին քաջ հասկանում ու ընդունում էին ինչպէս Խորհրդային Ռուսաստանի, այնպէս էլ Խորհրդային Ազրպէյճանի կառավարութիւններն ու Պոլշեւիկեան Կուսակցութիւնը: Պաքուի Բաղաքային Խորհրդի 30 Նոյեմբերի, 1920 թ. նիստի ընթացքում Խորհրդային Ազրպէյճանի ղեկավար Նարիման Նարիմանովը պաշտօնապէս յայտարարեց որ Նախիջեւանը, Զանգեզուրը ու Ղարաբաղը անբաժան մասն են կազմում Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետութեան: Նոյն օրը այդ հաստատեցին Ազրպէյճանի Յեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովն ու Ազրպէյճանի արտաքին գործերի ժողկոմ Մ. Հուսէյնովը՝ Երեւանի կառավարութեան ղեկավարին ուղարկուած պաշտօնական հեռագրով: Ուշագրաւ է այն փաստը, որ արագորժնախարար Հուսէյնովը պնդում էր՝ Ազրպէյճանի որոշումը շտապ հաղորդել եղբայրական հայ ժողովրդին:

Այդ «պատմական» ու «յեղափոխական» լուրը Ազրպէյճանի Պոլշեւիկեան Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ Պաքուի «Կոմունիստ»ի 2 Դեկտեմբերի, 1920 թ. համարում տպագրուեց որպէս կուսակցական ու կառավարական պաշտօնական որոշում: Այդ նոյն օրը այդ մասին Պաքուից ղեկուցագիր ուղարկուեց Վ.Ի. Լենինին: Դեկտեմբերի 4-ին Պոլշեւիկեան Համառուսաստանեան Կուսակցութեան պաշտօնաթերթում «Փրաւտա»ում տպագրուեց Ազգութիւնների Գործերի Կոմիսար Ժ. Սթալինի յօդուածը, որտեղ նա ուրախութեամբ յայտնում է որ գրչի մէկ հարուածով դրականօրէն լուծուեց հայ-ազրպէյճանական եւ հայ-խլամական ամենաբարդ վէճը, քանի որ եղբայրական ներդաշնակ յարաբերութիւններ են հաստատուել Հայաստանի, Ազրպէյճանի ու Թուրքիայի պրոլետարիատի միջեւ: Նա անտեսում էր այն իրողութիւնը

որ շուրջ մի տարի առաջ, տարածքի հայ եւ թաթար (խալամ) եւ հայ բնակչութիւնը առանց պոլշեւիկների խաղերի ու միջամտութեան ու Արեւմուտքի եւ թուրքերի սազրիչ քայլերի, միացեալ եղբայրական ուժերով հաստատել էին միացեալ տարածքային իշխանութիւն, տեղական կառավարութիւն, որ նախանձելի արդիւնաւէտութեամբ ու արդարութեամբ ղեկավարում էր հայ եւ թաթար բնակչութիւնը: Իսկ ականաւոր պոլշեւիկ խորհրդային պետական գործիչ, կեդրոնական խորհրդային իշխանութեան լիազօր ներկայացուցիչ Սերկէյ Օրջոնիկիձէն Ղարաբաղը, նախիջեւանն ու Ջանգեղուրը իր իսկական տիրոջ՝ հայ ժողովրդին ու Հայաստանին տալը համարում էր պատմութեան մէջ նախատիպը չունեցող մարդասիրական, եղբայրական քայլ, կանխորոշող մի արարք: Տուեալ արարքի կարեւորութիւնը նաեւ այն էր, որ այն հիմնուած էր ոչ միայն կուսակցական, այլ նաեւ Ազրպէյճանի օրինական կառավարութեան որոշման վրայ: Այդ ժամանակ Ազրպէյճանի Խորհրդային իշխանութիւնը իրաւական առումով ինքնուրոյն էր, քանի որ իր իշխանութիւնը դեռ չէր յանձնած Ռուսաստանին ու դեռ չկար Խորհրդային Միութեան կեդրոնական իշխանութիւնը: Այս բոլորը այդ արարքին տալիս էր իրաւական մեծ ոյժ:

ԱԶԳԵՐԻ ԼԻԿԱՆ ԵՒ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՐՅԸ

Ազգերի Լիկայի խորհուրդը իր 18 Դեկտեմբերի, 1920 թ. նիստի որոշումով հաստատեց Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին: Ազգերի Լիկայի գործադիր քարտուղարութիւնը անդամ պետութիւններին, Սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատին հասցէագրուած յուշագրում եւ 1920-1921 թթ. տարեկան հաշուետւութեան մէջ ճանաչում էր Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին: Այս փաստօրէն միջազգային ճանաչումն է այն իրողութեան, որ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի անբաժանելի մասն է: Նշենք որ կարճ ժամանակամիջոցում Ազգերի Լիկան երկրորդ անգամ լինելով անդրադառնում է Լեռնային Ղարաբաղի հարցին: Առաջինում ան մերժել էր Ազրպէյճանի դիմումը Ազգերի Լիկայի անդամ դառնալու համար երկու հիմքերից ելնելով.

- Ա. Ազրպէյճանը զաւթողական քաղաքականութիւն է վարում շրջապատի ժողովրդների նկատմամբ եւ կոտորում նրանց:
- Բ. Ազրպէյճանը Ազգերի Լիկայի անդամ ոչ մի պետութեան կողմից չի ճանաչուել:

Միաժամանակ Լիկան գտաւ որ Լեռնային Ղարաբաղը վիճելի տարածք է եւ Ազրպէյճանը իրաւունք չունի այն զբաւելու, զաւթելու:

Որոշ աղբիւրագէտներ գտնում են որ 30 Նոյեմբերի, 1920 թ., Պաքուի Քաղաքային Խորհրդի նիստի ընթացքում Խորհրդային Ազրպէյ-

ճանի պոլշեւիկ ղեկավար Նարիման Նարիմանովի ելոյթի եւ մամուլում տպագրուած հաղորդութեան միջեւ եղել են որոշ տարբերութիւններ: Հիմնական բնագրում, իբր ասուել է որ Զանգեզուրն ու Նախիջեւանը կազմում են Խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասը, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի գիւղացիութեան իրենք իրաւունք են վերապահում օգտուել ազգերի ազատ ինքնորոշման իրաւունքից: Այսինքն, այդ պաշտօնական յայտարարութեամբ իբր Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի մասը չի համարուել: Այդպիսի մօտեցումը անտեսում էր Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի կողմից ընտրուած իշխանութեան որոշումը, որով Լեռնային Ղարաբաղի բնակչութիւնը ելնելով ազգերի ազատ ինքնորոշման իրաւունքից, իրեն յայտարարում էր Հայաստանի Հանրապետութեան անբաժանելի մասը: Նկատի ունենալով այս իրաւական նրբութիւնները, Ազրպէյճանի որոշումը վերանայուեց ու սրբագրուեց մամուլում տպագրուած յայտարարութիւնում: Բոլոր դէպքերում, այս պարագան էլ արտացոլում է այդ օրերին պոլշեւիկների շրջանակում եղած տարակարծութիւններն ու հակասութիւնները: Այսօր էլ գտնւում են ազգերի գործիչներ, որոնք փորձում են կեղծել համանրման հայանպատ փաստաթղթերը կամ ուրանալ դրանց գոյութիւնը:

Սոյն անորոշութիւնը, հակասութիւնը, տեսակէտների բախումն ու լարուածութիւնը գնալով ոչ թէ նուազեց, այլ խմորուելով մեծացաւ, խորացաւ ու հասցրեց ճգնաժամային բարդութիւնների: Այդ ընթացքին նպաստեցին նաեւ յետագայում ընդունուած որոշումների խորքային իրաւական սխալներն ու թերութիւնները:

ՌՈՒՍ-ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

16 Մարտի, 1921 թ. Մոսկուայում կնքուած ռուս-թրքական համաձայնութեան 3-րդ կէտով Նախիջեւանը դառնում էր ինքնավար տարածք՝ Ազրպէյճանական Սոցիալիստական Հանրապետութեան ենթակայութեան տակ: Ըստ որում, Ազրպէյճանը իրաւունք չունէր այդ տարածքը երրորդ մի կողմի (նկատի են ունեցել Հայաստանը) յանձնելու: Այս որոշումը ընդունուել է Թուրքիայի պահանջով, որպէսզի թուրանական ու իսլամական ժողովուրդները լինեն սահմանակից: Այստեղ Արցախի հարցը չի քննարկուել: Այդ բանակցութիւններին հրաւիրուած Սովետական Հայաստանի պատուիրակութեան լիազօրութիւնները Թուրքիայի կողմից չընդունուեցին, քանի որ այդ օրերին Հայաստանում իշխանութիւնը իր ձեռքը վերցրած Փրկութեան Կոմիտէն բանակցող կողմերին պաշտօնապէս յայտնել էր որ Սովետական Հայաստանի պատուիրակութիւնը չի կարող Հայաստանը ներկայացնել: Այս որոշումով կոպիտ կերպով խախտուել է միջազգային օրէնքը՝ երկու պետութիւններ մի երրորդ անկախ պետութիւնից վերցնում են մի մեծ

տարածք ու այն տալիս մի չորրորդ պետութեան, առանց տուժող երկրի (Հայաստանի) համաձայնութեան կամ բանակցութեան մասնակցութեան: Այդ պայմանագիրը նուազ անօրինական կը լինէր, եթէ կնքուէր 22 Փետրուարի, 1922 թ. յետոյ: Այդ թուականին Մոսկուայում կայացած խորհրդակցութիւնում Խորհրդային Հանրապետութիւնները պաշտօնապէս Խորհրդային Ռուսաստանին գիջեցին կամ յանձնեցին իրենց միջազգային ու ազգամիջեան յարաբերութիւնների տնօրինութիւնը: Դա Ճենովայի կոնֆերանսի նախօրէին էր: 1921 թ. Մայիսին, 11-րդ բանակը վերակազմաւորուել էր կոփկասեան յատուկ միաւորման, որի մէջ էին ընդգրկուել Ազրպէյճանի, Հայաստանի ու Վրաստանի ազգային բոլոր զօրամասերը: Հայաստանն արդէն չունէր իր սեփական բանակը: Սովետական պատմաբանները գտնում են որ Մոսկուայի այդ բանակցութիւններով Ալեքսանդրի դաշնագիրը կորցրեց իր ոյժը:

Ռուս-թրքական բանակցութիւնների որոշումները նոյնպէս աւելի օրինական կը լինէին, եթէ դրանք տեղի ունենային 3 Ապրիլի, 1921 թ. յետոյ, Փրկութեան կոմիտէի պարտութիւնից յետոյ, քանի որ նրան օրինապէս կը մասնակցէր Սովետական Հայաստանի պատուիրակութիւնը: 16 Յուլիսի, 1921 թ. իրենց գէնքերը ցած դրին նաեւ Սպարապետ Նժդեհի հրամանատարութեամբ գործող եւ Զանգեզուրի ազատագրութեան համար պայքարող Լեւոն Հայաստանի հերոս զինուորները: Այդ պայքարի շնորհիւ Զանգեզուրը մնում է հայկական ու Հայաստանի կազմում: Նժդեհը Պարսկաստան անցաւ, երբ լսեց Ա. Միասնիկեանի հաւաստիացումը, որ Զանգեզուրը երբեք չի տրուելու կոփկասեան թաթարներին:

Խիստ ուշադրաւ է այն դէպքը, որ կատարուեց Մոսկուայում տրեւալ բանակցութիւնից անմիջապէս առաջ:

Մոսկուայում սկսուելիք բանակցութիւններին մասնակցելու համար 18 Յունուարի, 1921 թ., այնտեղ մեկնեց Սովետական Հայաստանի պատուիրակութիւնը Ալ. Բեկզադեանի գլխավորութեամբ: Մինչեւ բանակցութիւնները սկսելը, վերջինս Զիչերինին ու Կարախանին ծանօթացնում է այն փաստաթղթերին, որոնք հայ պատուիրակութիւնը ներկայացնելու է կոնֆերանսին: Հասկանալով որ Սովետական Հայաստանի պատուիրակութեան դիրքորոշումը եւ նրա ներկայացնելիք փաստաթղթերը խառնելու են Սովետական Ռուսաստանի ծրագրերը, վերջինս կոնֆերանսը յայտարարեց ռուս-թրքական: Այդպիսով հայ բանագնացները մնացին «պատերի տակ», չմասնակցեցին անոր աշխատանքներին: Իսկ Հայազգի սուլչեիկ Կարախանը կոնֆերանսի բացման նախօրէին խաբէութեամբ Բեկզադեանից վերցնում է փաստաթղթերը ու դրանք վերադարձնում պայմանագրի ստորագրումից քսանհինգ օր անց¹:

1. Տես՝ Կ.Խ. Սարգսիան, Հայաստանի Վերջին Բաժանումը, «Հայֆ», քիւ 6, 18 Մարտի, 1990, նոյնի Պատմութիւն եւ Իրականութիւն, Երեւան, 1991, էջ 87-88:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒՄ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՈՐՈՇՈՒՄ

Անհնարին է անտեսել «Ազգութիւնների Գործերի Կոմիսարիատի» պաշտօնաթերթի, «Ժիզն Նացիոնալստէյ» (Ազգութիւնների Կեանքը), 4 Մարտի, 1921 թ. համարում տպագրուած Ս. ԿաչկոՎի յօդուածը: Այնտեղ պարզ կերպով բացայայտուած են պոլշեիկեան «Հայանպաստ քաղաքականութեան» էութիւնը եւ վերոյիշեալ բանակցութիւնից ակնկալուելիք արդիւնքները: «Հայաստանին ոչինչ չի մնում անել, քան հաշտուել ստեղծուած դրութեան հետ եւ յանուն համաշխարհային յեղափոխութեան շահերի զոհաբերել թէ իր նախկին տարածքները եւ թէ այնտեղ մնացած իր ժողովրդին»:

Հայ Յեղկոմի եւ 11-րդ Կարմիր Բանակի պատուիրակներ Ա. Կարինեանի ու Մելնիքովի Լեոնահայաստանի ու Նժդեհի գործունէութեան մասին զեկուցումները լսելով, 1921 թ. Մայիսին, Կովկասեան Բիւրոն որոշում է «Զանգեզուրը մաքրել հակայեղափոխականներից»: Այդ որոշումին 5-րդ կէտով յանձնարարուեց Հայաստանի կառավարութեան հռչակագիր հրատարակել Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու մասին: Կարմիր Բանակը Նժդեհի դէմ վճռական պայքարի անցաւ 18 Յունիսի, 1921 թ.: Հայաստանի կառավարութիւնը որոշեց իր պաշտօնաթերթ «Խորհրդային Հայաստան»ի 19 Յունիսի, 1921 թ. համարում տպագրել Ալ. Միասնիկեանի ստորագրած որոշումը, որով Լեոնային Ղարաբաղը համարուում էր Սովետական Հայաստանի անբաժանելի մասը: Այս քայլին դիմեց բիւրոն՝ Նժդեհի դէմ նախաձեռնուելիք ռազմական գործունէութիւնների ժամանակ անակնկալներից իուսափելու մտադրութեամբ: Հետաքրքրական է որ նոյնպիսի գրութիւն տպագրում է Ազրպէյճանի պոլշեիկեան պաշտօնաթերթ «Պաքինսքի Բապոչի»ն, 22 Յունիսի, 1921 թ.: Որոշ պոլշեիկ ղեկավարներ առարկեցին Յեղկոմ՝ Միասնիկեանի որոշման դէմ, երբ նկատեցին որ հայերի կողմից այն ընդունւում է լրջօրէն: Շեշտենք, որ Միասնիկեանը Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանի անբաժանելի մաս դարձրնելու գործում ամենից հետեւողականն ու սկզբունքային Հայ պետական ու կուսակցական գործիչն էր: Նա հակադրուեց Սթալինին, եւ յայտարարեց որ Հայ ազգը երբեք պիտի չհամաձայնուի Ղարաբաղը Ազրպէյճանին կցելու նրա քմահաճութեան հետ: Այդ էր պատճառներից մէկը որ 22 Մարտի, 1925 թ. նրա դէմ կազմակերպուեց օդանաւային «արկածը»: Երեսունական թուականներին Ղարաբաղի եւ Հայաստանի տնտեսական կապը ամրապնդելու մեղադրանքով սպաննուեց նաեւ Հայ միւս ազգային մեծ գործիչը՝ Աղասի Խանճեանը:

Երբ պոլշեիկները 1921 թ. Յունիսին քննարկում էին Ղարաբաղի, Զանգեզուրի ու Նախիջեւանի ճակատագրի հարցը եւ հայերը պայքա-

բում էին այդ տարածքները Հայաստանի կազմում պահելու համար, Բարիգում Անդրկովկասից փախած նախկին բուրժուական կառավարութիւնների ղեկավարները ընդհանուր կովկասեան տուն ստեղծելու հարցերի շուրջ կոնֆերանս էին կազմակերպել: Այդ կոնֆերանսին, հասկանալի պատճառներով, չէին մասնակցում հայերը: Իսկ 1921 թ. Փետրուար-Մարտ ամիսներին Անգլիայի, Ֆրանսայի, Իտալիայի, Ճարմանի, Գերմանիայի, Յունաստանի ու Քեմալական Թուրքիայի մասնակցութեամբ Լոնտոնում անցկացուող կոնֆերանսում Անգլիայի վարչապետ Լոյտ Ճորճը առաջարկում էր Թուրքիային՝ իր հովանաւորութեան տակ վերցնել Անդրկովկասը: Այդ հանգամանքներն էլ ներգործած կը լինեն պոլշեիկեան յեղյեղուկ տակտիկայի վրայ:

Այս պայմաններում Թուսական Կոմունիստական (Պոլշեիկեան) Կուսակցութեան Կովկասեան Բիւրոն, Նարիման Նարիմանովի մասնակցութեամբ, անհրաժեշտ գտաւ իր 3 Յունիսի, 1921 թ. նիստում նորից անդրադառնալ Ղարաբաղի հարցին, ու միաձայն որոշեց որ Հայաստանի կառավարութեան յայտարարութեան մէջ պէտք է շեշտել որ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի անբաժանելի մասն է: Յունիսի 12-ին Հայաստանի Սոցիալիստական Հանրապետութեան ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդի կառավարական յայտարարութեան մէջ նշում էր որ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի անբաժան մասն է: Այդ յայտարարութիւնը հիմնուած էր Ազրպէյճանի Յեղկոմի եւ Հայաստանի ու Ազրպէյճանի կառավարութիւնների կողմից ստորագրուած պայմանագրի վրայ: Այդ բոլորը հիմք ընդունելով 4 Յուլիսի, 1921 թ. Կովկասեան Բիւրոն որոշում ընդունեց այդ հարցի վերաբերեալ: Այնտեղ հաստատուում էր որ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի անբաժանելի մասն է: Տուեալ որոշումը ընդունուեց բաց քուէարկութեամբ, միաձայնութեամբ եւ առանց որեւէ սկզբունք եւ օրէնք խախտելու: Այս նշանակում է որ ոչ մի իրաւական հիմք չկար այն փոխելու կամ բեկանելու: Բայց պոլշեիկ ղեկավարութեան միջավայրում նկատելի շփոթը, լինինեան տեսական սկզբունքների եւ գործնական քաղաքականութեան միջեւ գոյութիւն ունեցող հակասութիւնը, պատմական իրականութեան ու պոլշեիկեան քաղաքական ծրագրերի անհամապատասխանութիւնը, պոլշեիկեան խոստմնադրութիւնն ու «թուրքական յեղափոխական կարելիութիւնների» նկատմամբ ղեկավար պոլշեիկների կոյր հաւատը թոյլ չտուին որ վերոյիշեալ պետական-կուսակցական որոշումը ապրի ու գործադրուի:

ԲՈՆԱԿԱԼԱԿԱՆ ԿԱՄԱՅԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՆՕՐԻՆՈՒԹԻՒՆ

Ժողէֆ Աթալինը այդ օրերին գտնւում էր Հիւսիսային Կովկասում,

սիւննի իսլամ Կապարտիններով եւ Պալքարներով բնակեցուած Նալչիկ քաղաքում, եւ աշխատում էր այդ երկու ժողովուրդների «Համագործակցութեամբ» մի վարչական միաւոր կազմելու ուղղութեամբ: Իր համար խիստ անցանկալի այդ լուրը (ԱՂ Հայաստանի կազմի անբաժանելի մասը համարելու որոշումը) ստանալով, նա անմիջապէս եկաւ Թիֆլիս եւ 5 Յուլիսի, 1921 թ. հրաւիրեց պուշեւիկեան կուսակցութեան Կովկասեան Բիւրոյի նիստ: Առանց հարցը քննարկելու, առանց բացատրելու թէ ինչ հիմքերի վրայ Լեոնային Ղարաբաղի նախորդ օրուան օրինական որոշումը բեկանւում է, եւ առանց քուէարկութեան, Բիւրոյին պարտադրեց մի նոր որոշում ընդունել: Վերջին որոշումով Լեոնային Ղարաբաղը դառնում էր Սովետական Ազրպէյճանի կազմում գտնուող մի շրջան, որին տրւում էր «ինքնավարութեան լայն իրաւունքներ»: Սթալինը իր ձեռքով վերացրեց Հայաստանի, Թուրքիայի եւ Ազրպէյճանի «եղբայրական» յարաբերութիւնները, որի մասին նա խօսում էր նախորդ տարուայ Դեկտեմբերին, երբ Ղարաբաղը, Նախիջևանը եւ Զանգեզուրը յայտարարուեց Հայաստանի անբաժանելի մասը: Վերացաւ պուշեւիկների իրագործած «պատմական մեծ արարքը», որի մասին հպարտութեամբ խօսում էր Ս. Օրջոնիկիձէն մի քանի ամիս առաջ: Ս. Օրջոնիկիձէն ու Ալ. Միասնիկեան եւ ուրիշներ ապարդիւն բողոքեցին:

Առաջին հարցը, որ բարձրանում է, դա կուսակցական մի մարմինի կողմից միջ-պետական, միջազգային ու տարածքային հարցերի շուրջ որոշումներ կայացնելու օրինականութիւնն է: Միջազգային օրէնքը գտնում է որ այդպիսի որոշումներ կարող են ընդունել տուեալ երկրների օրինական պետական մարմինները կամ նրանց կողմից լիազօրուած մարմինները: Այսպիսով, այդպիսի որոշումը ամբողջութեամբ հակասում է միջազգային իրաւունքի սկզբունքներին ու նորմերին: Իսկ եթէ մի պահ ընդունենք որ տուեալ արտակարգ ու անսովոր վիճակում կուսակցական մարմինները կարող են միջ-պետական ու տարածքային հարցեր լուծել, ապա այդ դէպքում, 4 Յուլիսի, 1921 թ. որոշումը աւելի օրինական է, քանի որ այնտեղ հարցը ստացել է համընդհանուր քննարկում եւ որոշումը ընդունուել է բաց քուէարկութեամբ՝ առանց որեւէ իրաւախախտումների:

Աւելին, Սթալինի կեցուածքը հակասում էր Պուշեւիկեան Կուսակցութեան հիմնադիր ու ղեկավար Լենինի սկզբունքներին: Սթալինեան միջամտութիւնից երկու օր անց, 7 Յուլիսի, 1921 թ., երբ կուսակցութեան Քաղբիւրոյի նիստում քննարկուեցին Լեոնային Ղարաբաղի նման հարցեր, Լենինը մի անգամ եւս շեշտեց որ անհրաժեշտ է նման դէպքերում հիմք ընդունել էթնիկական գործօնը՝ ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը: Վախենալով որ լենինեան հարցադրումը կարող է փոխել Կովկասի պուշեւիկների դիրքը Լեոնային Ղարաբաղի հարցում, Սթալինը յաջորդ օրն իսկ, Յուլիսի 8-ին, հեռագրում է Օրջոնիկիձէին, որ

«վիճելի հարցերը լուծել ի նպաստ Ազգայէջնանին ու Թուրքիային»։ Ճիշդ չէր լինի այստեղից հզրակայնել որ սոյն հարցում Լենինի եւ Աթալինի միջեւ տարակարծութիւն կար, կամ Աթալինը գործում էր Լենինի առաջադրանքների հակառակ։

Լենինի համար ազգերի ազատ կողմնորոշման իրաւունքը դադարձաւ թափառութեան դէմ պոլշեւիկների մղած պայքարի քաղաքական-դադարական արտայայտութիւններից ու հիմքերից մէկն էր։ Իրանով պոլշեւիկները գաղութացրած ժողովուրդներին յայտնում էին որ իրենք իրաւունք ունեն գաղութատէր պետութիւնից բաժանուել ու հիմնել իրենց ազատ ու անկախ ազգային պետութիւնը։ Ազգերի ազատ ինքնորոշման իրաւունքի ջերմ պաշտպան էր նաեւ Ա.Մ. Նահանգներու հայասէր նախագահ Ռուսորո Ռիչլընը։ Նա այդ իրաւունքը ցանկանում էր դարձնել նաեւ Ազգերի Լիկայի ղեկավար սկզբունքներից մէկը։ Լենին համոզուած էր որ գաղութատէրերը իրենց շահերից ելնելով չեն կարող հետեւողականորէն պաշտպանել ու գործադրել ազգերի ազատ ինքնորոշման իրաւունքը, քանի որ այդ երեւոյթին նրանք զինակցում էին իրենց համար անցանկալի անջատողականութեան, ու դրան հակադրում իրենց համար շատ սիրելի «տարածքային ամբողջականութեան» դրոյթները։ Նրանք ամէն կերպ ձգտում էին առաւելութիւն տալ վերջինիս։ Ղարաբաղի հարցում որոշիչ դեր խաղաց պոլշեւիկների լենինեան գործնապաշտութիւնը (pragmatism), որ տրամադծօրէն խոտոր էր լենինեան դադարաւարանութեան։

Գաղութային երկրների մեծամասնութիւնը իսլամական էին, որոնց պոլշեւիկները դիտում էին իրար հետ սերտօրէն կապուած։ Այսպիսով, ազգերի ազատ կողմնորոշման իրաւունքը առաւելարար, ըստ պոլշեւիկների, պէտք է ծառայէր գաղութացած իսլամ ժողովրդներին։ Այս դէպքում, Ղարաբաղի պարագայում, այն չէր ծառայում ոչ թուրքերին եւ ոչ էլ ազգայէջնանցիներին, որոնց պոլշեւիկները կարեւոր տեղ էին յատկացնում հակագաղութատիրական պայքարում։ Ազգերի ազատ ինքնորոշման լենինեան իրաւունքը այս դէպքում լենինեանների կողմից նկատուեց անգործադրելի ու սխալ։ Այստեղ իրեն զգալ տուեց մի ուրիշ գործօն եւս։

Ռուսաստանը միշտ էլ ձգտել է տիրանալ Թուրքիայի արեւելեան նահանգներին՝ «Արեւմտեան Հայաստանին»։ Ա. Աշխարհամարտի սկիզբներին, իմանալով որ Անգլիան եւ Ֆրանսան իրար միջեւ բաժանել են Օսմանեան կայսրութեան տարածքները ու կազմել Միջին եւ Արեւմտային Արեւելքի նոր քարտէսը, ռուսները բողոքեցին։ Նրանց խոստացուեց այդ հողերը։ Պոլշեւիկեան յեղափոխութիւնից, Հարաւային Կովկասից ռուսների քաշուելուց, ԱԷՅՄ-ի ցրումից ետք, անգլիացիները իրենց աչքը դրին կովկասեան թաթարների տարածքների վրայ՝ Պաքու կեդրոնով։ Գերմանացիները դէպի Վրաստան ձգտեցին։ Ա. Աշխարհա-

մարտի աւարտից յետոյ Արեւմուտքը աւելի մտահոգուեց Պոլշեի կեանքին Աշխարհի եւ Միջին ու Մերձաւոր Արեւելքի, Միջերկրական Սոփի ս. Իսլամական Աշխարհի միջեւ մի պատուար կառուցելու հարցով, քան՝ Թուրքիան անդամահատելու: Արեւմուտքը դառաւ որ այդ պատուարը Հայաստանը լինել չի կարող: Արտշնչին այդ պատուարը դարձնել Աթաթուրքի Թուրքիան: Անհրաժեշտ դարձաւ փոքր Թուրքիայի փոխարէն մեծը ստեղծել: Այդպիսով որոշուեց վերանայել Օսմանեան Թուրքիայի արեւելեան տարածքների անդամահատման ու թաթարական հոգերի ապագայի հարցը: Այս հիման վրայ պոլշեի կեանքին Ռուսաստանին առաջարկուեց հրաժարուել հայկական հողերից ու դրա փոխարէն ըստանալ թաթարական հողերը, Պաքուի քարիւղը, Վրաստանը եւ անդամահատուած, փոքրացուած Արեւելահայաստանը: Հայկական հողերը, Յունաստանին ու Իտալիային խոստացուած հողերը տրուելու էին Աթաթուրքին, որպէսզի ան ստեղծէ մեծ նոր Թուրքիան: Իսկ պոլշեի կեները որոշեցին իսլամական աշխարհին սիրաշահելու եւ իրենց հաւանական դաշնակից դարձնելու համար օժանդակել «Աթաթուրքի հակադադուլիստիական ազատագրական պայքարին» եւ Կովկասի թաթարների «դեմոկրատացման» ու «յեղափոխականացման»: Լինին ու ընթացիկները վերոյիշեալ հիմքերից եւ ոչ թէ ազգերի ազատ կողմնորոշման իրաւունքից ելնելով կերտեցին պոլշեի կեանքին կովկասեան իրենց նոր քաղաքականութիւնը: Իսկ հայերը հաւատացած էին որ պոլշեի կեները իրենց հարցերը պիտի լուծեն ըստ ազգերի ազատ կողմնորոշման իրաւունքի: Աթաթուրքը զժողովրդից պատմականօրէն աննախադէպ մեծ Վրաստանի քարտէսը, եւ այն իրականացրեց: Պատահական չէ որ այդ արհեստական կառույցի մէջ մտցուած ազգային միաւորները այսօր պայքարում են իրենց անկախութեան համար: Իսկ թաթարական տարածքները պոլշեի կեները նախ դարձրին «իսլամական հանրապետութիւն», եւ ապա՝ «ազգային հանրապետութիւն»:

ԱՊՕՐԻՆԻ ՈՐՈՇՄԱՆ ԱՐԴԱՐԱՅՄԱՆ ՓՈՒՉԵՐ

Ի՞նչպէս հիմնաւորուեց կամ արդարացուեց Լեւոնային Ղարաբաղի յանձնումը «Ազրպէյճանին»: Պատմութեան ընթացքում «Ազրպէյճան» ու «ազրպէյճանցի» չի եղել, որ այդ տարածքը նրա կազմում լինի: «Ազրպէյճանական Դեմոկրատական Հանրապետութեան» առաջացման պահին այդ տարածքը վերջինիս կազմում չի եղել: Տարածքի սովետականացման պահին այն նոյնպէս զրա կազմում չի եղել: Լեւոնային Ղարաբաղի բնակչութեան 90%-ից աւելին եւ Ղարաբաղի օրինական ներկայացուցչական մարմինները ցանկացել են լինել ոչ թէ «Ազրպէյճան»ի, այլ Հայաստանի կազմում, այն կազմում իրենք երկար դարեր եղել են: Ազգերի Լիկան «Ազրպէյճան»ին չի բնութենել որպէս

անգամ, քանի որ դա փաստացի անկախ պետութիւն չէ: Նա մերժել է
Լեոնային Ղարաբաղը իր՝ Ազրայէյճանի, բաղկացուցիչ մաս համարելու
խնդրանքը: Պոլշեւիկները բազմիցս հաստատել են ընդունել են որ ոչ
միայն Չանգեզուրն ու Նախիջեւանը, այլ նաեւ Ղարաբաղը Հայաստա-
նի անբաժանելի մասն են: Այս բոլորից ետք, ի՞նչպէս պոլշեւիկները
արգարացրին իրենց ապօրինի որոշումը:

Լեոնային Ղարաբաղը տրուեց Պաքուին, որպէսզի,

1. Խաղաղութիւն կաստատուի հայերի ու մահմետականների միջեւ:
Նախ այստեղ առկայ է անթոյլատրելի մի մեծ տրամաբանական սը-
խալ: Դատողութեան հաւասարազօր ենթականներից մէկը բաժանւում է
ըստ ազգային յատկանիշի, իսկ միւսը՝ ըստ կրօնականի: Այս թոյլատ-
րելի է, միայն եթէ ընդունենք որ տուեալ տարածքում բնակւում է
միայն մէկ ձեւաւորուած ազգութիւն, իսկ թաթարները լոկ կրօնական
(խալամական) համայնք են: Եւ իրօք, սկզբնական շրջանում պոլշեւիկ-
ները թաթարական տարածքներում հաստատուած իշխանութիւնը դի-
տում էին որպէս «գերազգային» կամ «ապազգային»: Միայն 20-ական
թուականների վերջերից ու 30-ական թուականների սկիզբներից այն
սկսեցին դիտել որպէս ազգային տարածք: Այս մեզ յուշում է այն միտ-
քը, որ առաջինը յղացել են «խալամական հանրապետութեան» գաղա-
փարը: Այդ հանրապետութեան նրանք նուիրել են ազգային կազմա-
ւորուած միաւորը՝ Լեոնային Ղարաբաղը: Երկրորդ, այդ արտայայ-
տութիւնը սխալ է այն իմաստով որ Ղարաբաղը երբեք չի եղել վիճելի
հարց իսլամական աշխարհի ու հայերի միջեւ: Այն վիճելի է եղել անգ-
լիացիների եւ հայերի միջեւ, ռուսների եւ հայերի միջեւ, թուրքերի եւ
հայերի միջեւ եւ թաթարների ու հայերի միջեւ: Դա եղել է ազգային
քաղաքական ու տարածքային վէճի ու ոչ թէ կրօնական կեցուածքի
հարց: Անաստուած պոլշեւիկները տարածքային-քաղաքական հարցը
գարձնելով կրօնական (խալամական), նպատակ ունէին դրանով սիրաշա-
հիլ իսլամական Աշխարհը: Երրորդ, այդ հարցադրումը խիստ սխալ ու
փտանգաւոր է, քանի որ միտում էր բարդացնել ու փասթորացնել հա-
յերի յարաբերութիւնները Ռուսաստանում եւ Միջին ու Մերձաւոր Ա-
րեւելքում ապրող իսլամների հետ, որոնք սիրալոծար, սրտաբաց ըն-
դունում էին Յեղասպանութիւնից փրկուած հազարաւոր հայորդիներին:
Եւ վերջապէս, սոյն հարցադրումը թաթարական տարածքներում,
մանաւանդ Լեոնային Ղարաբաղում բնակուող հայերին ընդունում է
որպէս թաթարական տարածքային մի ազգեցիկ միաւոր, որ նաեւ վի-
ճելի հարցի իրաւական համամասնակից է: Նման հարցադրումով պոլ-
շեւիկները բացայայտում են իրենց ապօրինութիւնը, քանի որ հակա-
մարտութեան կողմներից մէկին բանակցային գործընթացի մասնակից

չեն դարձրել որպէս իրաւական դէմք:

2. Բնականոն ու արդիւնաւոր տնտեսական կապեր հաստատուեն Դաշտային Ղարաբաղի ու Լեռնային Ղարաբաղի միջեւ:

Նախ նշենք որ պատմութեան ընթացքում Դաշտային Հայաստանը, ընդ որում եւ Ղարաբաղը, զաւթած օտարները նախընտրելով հաստատուել դաշտային հատուածում, պատճառ դարձան նոյն ազգային տարածքի մշակութային, կրօնական երկատման: Հայերին ու այդ տարածքում ապրող այլ ցեղերին ու ժողովրդներին իրար դէմ լարելու գործում շահագրգռուած երկու հատուածների բնակիչներին թշնամացրին: Դրանց մէջ զգալի դեր խաղացին թուրքերը եւ թաթարները: Սոյն որոշումից դեռ մի քանի ամիս առաջ ողջ տարածքով մէկ նրանք հայերի կոտորածներ էին կազմակերպել ու հրկիպել էին հայկական գիւղերը: Յանկարծ թաթարներին վստահում են երկու հատուածների յարաբերութիւնների բարելաւումն ու բարեկամութիւնը: Նման որոշումը Լեռնային Ղարաբաղի բնակչութեան վիճակը պաշտօնական խողովակներով վատթարացնելու ակնյայտ լիազօրութիւն էր՝ տրուած թաթարներին:

Երկրորդ. Քննարկւում է Դաշտային ու Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերող հարց՝ առանց նրանց մասնակցութեան, ու նրանց վերաբերեալ որոշում ընդունւում՝ առանց նրանց համաձայնութեան: Պոլշեւիկեան Բիւրոյի եւ ոչ մի անգամ լիազօրուած էր այդ կողմերին ներկայացնելու:

Երրորդ. Այստեղից այն տպաւորութիւնն է ստեղծւում, որ կարծես Դաշտային Ղարաբաղը «թաթարական տարածքի» կամ «Ազրպէյճան»ի մաս չի կազմում եւ ինքը առանձին կողմ է, կամ՝ իրաւական դէմք: Այս նորամուծութիւնը իրաւական յարաբերութիւններում նոր վիճակ է ստեղծում:

Չորրորդ. Սթալինի կողմից արուած մեկնարանութեան մէջ օգտագործուում է նաեւ մի նոր եզր, «Հայկական Ղարաբաղ»՝ Լեռնային Ղարաբաղի որպէս հոմանիշ: Այդ եզրը կարիք է պզուտ իրաւաբանական լուրջ վերլուծութեան ու մեկնութեան, այլապէս իրաւական շփոթ կարող է առաջացնել: Այդպէս էլ եղաւ:

3. Աւելի բնականոն ու արդիւնաւոր դառնան Լեռնային Ղարաբաղի ու «Ազրպէյճան»ի տնտեսական կապերը:

Այս՝ փաստարկներից ամենից տարօրինակն է եւ ամբողջութեամբ հակասում է Լեռնային քարոզած ազգային քաղաքականութեան ստուին ու սգուն: Այդ ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղը մի կողմից սահմանակից էր Հայաստանին, եւ միւս կողմից՝ «Ազրպէյճան»ին: Ազգային, մշակութային, լիպուական, կրօնական ու պատմական պատկանելիու-

թեան գործօններով Լեոնային Ղարաբաղը գրեթէ նոյնական էր Հայաստանի Հանրապետութեան հետ: Նոյն գործօններով Լեոնային Ղարաբաղի բնակչութիւնը արմատապէս տարբերում էր թաթարներից: Բնակամարտը ճիշդ կը լինէր, եթէ այն գտնուէր վերջինիս կազմում, եթէ պոլշեփկները հարցին մօտենային հայ ազգի յետագայ դարգացման, բարգաւաճման ու հայրենահասարական աւուժում: Բայց դա չէր հետաքրքրում նրանց: Կարծես նրանք պատմութեան ընթացքին ու արամարանութեան հակադրուելով ճանապարհ էին հարթում Լեոնային Ղարաբաղի «ազրպէյճականացման» համար: Այդպէս էլ, ինչպէս ստորեւ կը տեսնենք, Մոսկուայի օրհնութեամբ «ազերիները» գործնցին յետագայ տարիների ընթացքում: Մոսկուան թշնամարտը բնգունեց միութենական, կոմկասեան եւ հայաստանեան շափանիչներով ռազմական, տնտեսական, մշակութային ու քաղաքական նշանակութիւն ունեցող Ադասի Խանճեանի ծրագիրը, որով առաջարկուեց էր Հայաստանի ներսի տարածքով անցկայնել երկաթգիծ, որ հասնելու էր նաև Լեոնային Ղարաբաղի մօտակայքը:

Լեոնային Ղարաբաղի ինքնուրոյնութիւնն ու ինքնապարութիւնը ապահովելու վերաբերեալ պատրանք ստեղծելու համար Սթալին իր պարտադրած որոշումին մէջ աւելացրել էր. «Լայն շափերի ինքնապարութիւն շնորհել Լեոնային Ղարաբաղին»: Այս պահանջը երբեք չգործադրուեց: Չգործադրուեց նաև մարզի վարչական կեդրոնը Շուշին օրհնականելու որոշումը:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԸ ԱԶՐՊԵՅՃԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒՄ

Պաքոյի ղեկավարութիւնը զժգոհ էր վերոյիշեալ որոշումից: Նրանք ցանկանում էին որ որոշման միջից հանուէր ինքնապարութիւն հաստատելու պարտաւորութիւններ, որ այս կամ այն ձևով պահում էր Լեոնային Ղարաբաղի ազգային պատկանելիութեան խորքը: Այդ բովանդակութեամբ, Ազրպէյճանի Կոմկոսի (պոլշեփկների) Կենտկոմը 26 Սեպտեմբերի, 1921 թ. ինդրագիր ուղարկեց Կոմկասեան Բիւրօյին, որ չբաւարարեց պահանջը: Փոխարէնը տեղի ունեցաւ մի այլ նշանակալից դէպք: 25 Դեկտեմբերի, 1921 թ. Խորհրդային Ռուսաստանի Արտգործ Ժողովոմատի 1920-1921 թթ. մասին պեկուցադրում՝ ներկայացուած Սովետների 11-րդ համագումարին, յայտնուում էր որ դալիք Յուլիսին Լեոնային Ղարաբաղի վերաբերեալ մի այնպիսի պայմանագիր պիտի ստորագրուէ Ազրպէյճանի հետ, որ ազերու ունի Հայաստանին: Եւ իսկապէս, 7 Յունիսի, 1923 թ. որոշում ընդունուեց Լեոնային Ղարաբաղի ինքնապար Մարզ ստեղծելու մասին: Մարզը ստեղծուեց Լեոնային Ղարաբաղը Ազրպէյճանի կազմում հաստատելու մասին որոշում ընդունելուց երկու տարի անց: Ինչո՞ւ այդքան ձգձգում, երբ

Պաքուն երկրամասը ազրայէյնականացնելու աշխատանքները որոշումից անմիջապէս հաք սկսել էր:

Մենք հակուած ենք ենթադրելու, որ Պաքուի իշխանութիւնները ծրարութեամբ են Լեռնային Ղարաբաղի կցումը Ազրայէյնանին գործադրել այնպիսի մեծ փոփոխութիւններով, որոնք պէտք ունեն ոչ միայն երկարատեւ ժամանակի, այլ նաեւ նոր փոփոխութիւնների ու պայմանների: Մեծ հաւանականութեամբ դրանք կապուած պէտք է լինէին Սեւրի դաշնագրի, Աթաթուրքի կառավարութեան ճակատագրի ու սպասուող Անդրկովկասեան երեք հանրապետութիւնների դաշնութեան ստեղծումին հետ: Եթէ Սեւրի դաշնագիրը, որ պաշտօնապէս ճանաչում էր Հայաստանի Հանրապետութիւնը, որոշակի սահմաններում մնար անփոփոխ, ապա հայկական տարածքների հետ սովետական վերաձեւումները կարող էին անիմաստ դառնալ: Միւս կողմից, եթէ Աթաթուրքի Թուրքիայի ձեւաւորումը ուշանար կամ անհնար դառնար, շատ սովետական ծրարքեր օղում կը մնային: Դործերի ընթացքը նպաստաւոր հունով ծաւալուեց: 1921 թ. Յունուարին Պոլիսի պատուիրակութիւնը հրաժարուեց Անկորայից վերադառնալ՝ մինչեւ Դաշնակիցները չխոստացան վերանայել Սեւրի դաշնագիրը: Յունուարի 30-ին Աթաթուրքը յայտարարեց որ Թուրքիայի միակ օրինական իշխանութիւնը Անկորայի իտրհրդարանն ու կառավարութիւնն է: Փետրուարի 17-ին մասնակցելով Լոնտոնի ժողովին, Աթաթուրքի Թուրքիան փաստօրէն ստացաւ դիւանագիտական ու իրաւական ճանաչում: Մարտին ան պայմանագիր կնքեց Իտալիայի, Ֆրանսայի ու Սովետական Ռուսաստանի հետ: 23 Ապրիլի, 1922 թ. Անկորան արգէն պատրաստականութիւն է յայտնում մասնակցելու հաշտութեան (խաղաղութեան) նոր պայմանագրի շուրջ մտքերի փոխանակման: Այդ առաջնօրդեց Լոզանի դաշնագրի կնքումին: Յոյների դէմ իրենց ծաւալած պայքարը ի նպաստ իրենց լուծելով եւ Ազգային Ռեխտով որոշուած տարածքները իրենց հսկողութեան տակ առնելով, քեմալականները 29 Հոկտեմբերի, 1923 թ. յայտարարում են Թուրքական Հանրապետութեան ծնունդը: Այս գործընթացը թեւ ու թիկունք եղաւ որպէսզի Պաքուն կարողանայ գործադրել Լեռնային Ղարաբաղի ու Հայաստանի նկատմամբ իր ունեցած նկրտումները:

Մօտաւորապէս այն օրերին, երբ տար վէճեր էին գնում Լեռնային Ղարաբաղի հարցի շուրջ, Լենին արտայայտեց այն տեսակէտը որ կովկասի սովետական հանրապետութիւնների սերտ դաշինքը կը ստեղծի ազգային խաղաղութեան մի այնպիսի օրինակ, որ չէր տեսնուած պուրժուական տիրապետութեան օրերին: Այդ հիման վրայ ան տառջ քաշեց Անդրկովկասեան հանրապետութիւնների միացման դադափարը¹: Նախ

1. Լենին, Երկեր, Է. 32, էջ 402:

միաւորեցին Անդրկովկասեան հրկաթուղիները: Ապա անցան արտաքին առեւտուրի միաւորմանը: 13 Հոկտեմբերի, 1921 թ. Անդրկովկասի Հանրապետութիւնների միացեալ պատգամաւորութիւնը Կարսում թուրքիայի հետ կնքեց բարեկամութեան պայմանագիր, որի սեղանին գոհաբերուեցին հայկական տարածքներն ու իրաւունքները: 2 Նոյեմբերի, 1921 թ. Կովկասեան Բիւրոն որոշում ընդունեց Անդրկովկասի Սովետական Հանրապետութիւնների Ծեռերացիայի ստեղծման մասին: 1922 թ. Փետրուարին, Կովկասեան Բիւրոն փոխարինուեց Ռուսաստանի Կոմունիստական (Պոլշեւիկեան) Անդրկովկասի Կոմիտէով՝ երեք Հանրապետութիւնների կոմունիստական կուսակցութիւնների զաղափարական-քաղաքական ղեկավար մարմինով: 12 Մարտի, 1922 թ. Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնների Սովետները (պետական մարմիններ) իրենց լիազօրութիւնները յանձնեցին Անդրկովկասի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւնների Ծեռերատիվ Միութեան, որի իրաւասութեան տակ մտան ռազմական, ֆինանսական, արտաքին ու ներքին գործերը, հազորակցութեան ճանապարհները, կապը եւ տնտեսական քաղաքականութեան ղեկավարումը: 10-12 Դեկտեմբերի, 1922 թ., Անդրֆեռերացիան իր անունը վերափոխեց եւ դարձաւ Անդրկովկասեան Սովետական Ծեռերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետութիւն: Այս Գեռերացիան փաստօրէն դարձաւ առանձին պետութիւն եւ որպէս այդպիսին մտաւ ՍՍՀՄ-ի կազմի մէջ: Ուշագրաւ է այն, որ Գեռերացիայի հասցէին արուած ամէն մի քննադատութիւն ու դիտողութիւն դիտուում էր որպէս ազգայնամոլութեան արտայայտութիւն: Այսպիսի քաղաքական-զաղափարական միջնորդութեամբ որոշ միջազգայնամէտ (ինտերնացիոնալիստ) պոլշեւիկներ՝ սթալինականների գլխաւորութեամբ, գտան որ անդրկովկասեան տուեալ կառոյցում չկան հայկական տարածքներ եւ օրինական, ճիշդ ու միջազգայնական է Լեռնային Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի սահմանները վերաձեւել ու կտրատել՝ դրա բոլոր ընդդիմադիրներին պատժելով որպէս ազգայնամոլ թշնամիների:

Պաքուն Լեռնային Ղարաբաղի առաջադրուած մարզը ստեղծեց ոչ թէ Հայաստանից իրենց կցուած Լեռնային Ղարաբաղի ողջ տարածքի վրայ, այլ միայն դրա մի մասի վրայ՝ միւս մասը կցելով «Ազրայէյճանին»: Այս ոչ բռնազրաւում եւ ոչ էլ կուսակցական-պետական որոշումի խախտում, օրինազանցութիւն ու ազգայնամոլութիւն նկատուեց: Դա օրինական նկատուեց ու անհրաժեշտ՝ ազգերի բարեկամութեան ու համագործակցութեան ամրապնդումին համար:

Լեռնային Ղարաբաղի նոր բռնատէրը նախ Լաչինի շրջանը իր 122 բնակավայրերով ու 1,835 քառակուսի քիլոմետր տարածութեամբ պատմականօրէն հայկական հողերը, անջատեց իր մայր «մարզից»՝ Լեռնային Ղարաբաղից: Դրանով նա իրականացրեց իր խիստ նեղ ազ-

գային շահերի համար նպաստաւոր հարցեր: Վերլուծենք սոյն քայլի խորքը:

Ա. Լեռնային Ղարաբաղը եւ մայր Հայաստանը իրարից կտրեց, իրարից բաժանեց, իրարից հեռացրեց աշխարհագրական, տնտեսական ու վարչական առումներով: Լաչինի շրջանը դարձաւ արհեստական մի պատուար, բաժանող դօտի (buffer) Հայաստանի ու «Ազրպէյճան»ի միջեւ: Պատահական չէ որ Ղարաբաղի ազատագրական պայքարում ազատագրական բանակը այդ նրբանցքը (corridor) նկատեց որպէս կեանքի, արեան հաղորդակցութեան երակ Հայաստանի ու Ղարաբաղի միջեւ:

Բ. Պաքուն այդ տարածքը վերամկրտեց որպէս «Կարմիր Քիւրտիստան», հիմք ընդունելով 19-րդ դարի վերջերին ու 20-րդ դարի սկիզբներին Թուրքիայից այնտեղ փախած քիւրտերին: «Միջագայնական Հանրապետութեան» կազմում Սովետական Քիւրտիստանը պիտի դառնար քրտական ազատագրական-յեղափոխական շարժման կեդրոնը: Իրականում սակայն Պաքուն Ազրպէյճանում բնակուող կէս միլիոն քրտերին կամ ստիպեց հեռանալ եւ կամ էլ պարտադրեց գրանցուել որպէս ազերի: Թէեւ «Կարմիր Քիւրտիստան»ը գոյատեւեց 1923-1929-ի ընթացքում, բայց Լաչինի շրջանը, մինչեւ նրա ազատագրումը, նկատուեց Ազրպէյճանի անբաժանելի մասը կամ պարզապէս Ազրպէյճան:

Գ. Պաքուն նպատակ ունէր այդ հայկական տարածքները քրտերին յանձնելով վերակենդանացնել այն ատելութիւնը որ Օսմանեան Կայսրութիւնը սերմանել էր հայ եւ քիւրտ ժողովուրդների միջեւ: Սակայն Պաքուն անտեսեց այն իրողութիւնը որ քրտերը խորապէս գիտակցել էին օսմանական խաղի իրենց պատճառած վնասներին եւ այլեւս չէին ցանկանում ընկնել նոյն ծուղակի մէջ: Այդ նկատելի դարձաւ ինչպէս Մարդարապատում, այնպէս էլ Ղարաբաղի ազատագրական պայքարում:

Կիւլիստանի շրջանը Լեռնային Ղարաբաղից անջատելով ու այն միացնելով Ազրպէյճանին, Պաքուն ստեղծեց Շահուճեանի շրջանը: Կիւլիստանը, ինչպէս յայտնի է, եղել է ներքին Խաչենի իշխանութեան ճիւղաւորումներից մէկի՝ Մելիք Բեգլարեանների տոհմիկ բնակավայրը, որ 17-րդ դարում ընդգրկել է Ալհարակ (Գոյ Կէօլ) լճի ափերից մինչեւ Թարթար գետի ափերը ընկած տարածքը: 30 Ապրիլի, 1991 թ. Կորպաչովի թելադրանքով գեներալ Սափոնովն ու ազերի օմանականները այնտեղ ձեռնարկեցին «Կուլցօ-Օղակ» ռազմական գործունէութիւնը եւ շրջանը հայաթափ արեցին:

Գետաչէն եւ Մարտունաչէն մեծ հայկական գիւղերը միացուեցին Ազրպէյճանի Խանլար (Նարիմանով) շրջանին: Նոյնիսկ չխնայուեց հի-

նաև ուրից հայկական Դադիվանքը, որ հղել է Արցախի Խաչէն գաւառի կրօնական ու մշակութային կեդրոններից մէկը: Այն յայտնի է հայ վերածնունդը արտացոլող իր ճարտարապետական յուշարձանախմբով: Այն վկան է նաև վաղ շրջանում, Ա. դարում, Հայաստանում քրիստոնէութեան տարածման: Պաքուն գտաւ որ նա՝ իր այգալիսի հարուստ ազգային աւանդութիւններով ու դիմագծով, Լեւնային Ղարաբաղի մարզում կը վնասէր ժողովուրդների բարեկամութեան, եղբայրութեան ու սոցիալիզմին: Լեւնային Ղարաբաղի մայրաքաղաք Շուշիին բախտ վիճակուեց զրկուել իր դիրքից ու դառնալ ազերիների բնակավայր: 1920 թ. թուրք Խալիլ եւ Նուրի փաշաների ու մուսուլմանական Խոսրով Բէկ Սուլթանովի հրամանատարութեան տակ գործող զինուորական միաւորների կողմից Շուշին ենթարկուել էր բարբարոսական յարձակման ու ջարդերի: Հրդեհուել էին շուրջ եօթ հազար հայկական բնակարաններ, գրեթէ ողջ հայկական թաղամասը, եւ ջարդի ենթարկուել շուրջ 35,000 հայեր: 1921-1923 թուականներին վիճակը արմատապէս բարելաւելու փոխարէն Պաքուն այն աւելի է վատթարացնում: Ամէն ինչ արւում է, որ այն, յանուն ազգերի բարեկամութեան ամրապնդման օտարանայ հայութիւնից: Նորակազմ Լեւնային Մարդի մայրաքաղաք յայտարարուեց այդ օրերին աննշան Խնքանտի գիւղը, որ յիտադայում վերանուանուեց Ստեփանակերտ: Ազրպէյճանին կցուեցին նաև Զանգեզուրին պատկանող 29 բնակավայրեր: Կարելի է ցուցակը շարունակել: Բայց այսքանն էլ բաւարար է ցոյց տալու համար թէ ինչպիսի շարժառիթներով, նպատակներով ու միտումներով էր Պաքուն «ստեղծում» անդամահատուած Լեւնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը:

Պաքուի ու նրա բարեկամների «հոգատարութեան» շնորհիւ, Լեւնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Սովետական Միութեան ամենից անուշադրութեան մատնուած ու ամենադանդաղ զարգացող մասըն էր: Այս անվիճելիօրէն ապացուցեց Սովետական Միութեան կուսակցական եւ պետական ղեկավարութիւնը իր 3 Մարտի, 1988 թ. որոշումին մէջ, որն առաջարկեց մեծ ներդրումներ՝ արմատական վերափոխումների համար: Մ. Կորպաչովը իր «Յուշեր»ում կրկնում է այն միտքը, որ եթէ Ազրպէյճանի ղեկավարութիւնը ԼՂԻՄ-ում սխալ ազգային քաղաքականութիւն չվարէր ու լրջօրէն զբաղուէր մարդի տնտեսական, սոցիալական ու մշակութային զարգացման հարցերով ԼՂ-ի հարցը այդքան չէր սրուի ու բարդանայ: Բայց նա մոռանում է որ եթէ 20-ական թուականներին Մոսկուան անտեղի գիշումներ չանէր ազգայնամոլ Պաքուին յանուն «միջազգային յեղափոխութեան», Ղարաբաղեան Հարց չէր առաջանայ երբեք. եթէ Մոսկուան ազրպէյճանական ազգայնամոլներին չպաշտպանէր 80-ական թուականներին, ազրպէյ-

ճանցիները չէին շփանայ: Երբ իր սնած ազրպէյճանական ազգայնամու-
լութիւնը վերածուեց հակառուսական շարժման ու սկսեց Ազրպէյճա-
նում կոտորել ռուսներին, միայն այդ ժամանակ ռուսները հասկացան
իրենց սխալը ու սկսեցին օգնել հայերին: Աւելի ճիշդ, պատժել ազրպէյ-
ճանական ազգայնամուլութիւնը:

Մարզում անհամեմատ քիչ արգիւնաբերական կառույցներ էին ըս-
տեղծուել, դիւզափոստիսութիւնը գրեթէ չի արդիականացուել, ճանա-
պարհաշինութիւնը, կապը անմխիթար վիճակումն էր: Մարզում տար-
ւում էր ազրպէյճականացման քաղաքականութիւն: Հայկական դըպ-
րոյցներում նուազել էին հայագիտական առարկաների ուսուցումը,
մարդի միակ բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւնում՝ մանկա-
փարժական ինստիտուտում, իշխում էր ազրպէյճաներէնը: Հայաստանի
անուանի գիտնականներին ու գրողներին արսիլուած էր այցելել մարդի
կրթական ու գիտական հաստատութիւններն ու այնտեղ ելոյթներ ու-
նենալ: Հայերի դէմ հալածանքը, տարբեր պատրուակների տակ, սովո-
րական էր գարձել: Անխնայ քանդում էին հայկական պատմական
յուշարձանները: Փաստօրէն արգիլուած էր հայ եկեղեցիների գործու-
նէութիւնը մարզում, երբ մէծիաները (մզկիթները) ազատ գործում էին:
Հայ բնակչութեան, մանաւանդ երիտասարդութեան արտագաղթը ա-
նընդհատ մեծանում էր: Վերջին յիսուն տարում հայ բնակչութեան
թիւը նուազել էր մէկ երրորդով: Մարզը հրապուրիչ չէր նոյնիսկ ազ-
գայնական ազերիների համար: Երիտասարդ դարաբաղցիք հաստատ-
ուելով Հայաստանում եւ Ռուսաստանի քաղաքներում դառնում էին
միջազգային համրուի արժանացած մարաշախտներ, գեներալներ, առ-
միրալներ, դիւանագէտներ ու տարբեր ասպարէզների առաջատար
գիտնականներ: Նրանք իրրել համայնք կազմաւորուելով ողջ Սովետա-
կան Միութեան տարածքով՝ ծաւալում էին Լեւնսային Ղարաբաղի ա-
զատագրական պայքարը:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆ Է

Այդ պայքարին մասնակցում էին Հայաստանի կուսակցական ու
պետական գործիչներ: Հայաստանի գրեթէ բոլոր կուսակցական առաջ-
նորդները Մոսկուա դիմել են Ղարաբաղի անմխիթար վիճակը բարելա-
ւելու խնդրանքով (Ա. Միասնիկեան, Ա. Խանճեան, Գ. Յարութիւնեան,
Ն. Քոչինեան, Յ. Չարուբեան, Կ. Դեմիրճեան, եւ ուրիշներ): Հայ Եկե-
ղեցին իրեն բնորոշ ինքնատիպ եղանակներով պայքարում ու աղօթում
էր Ղարաբաղի ու զարաբաղցու համար: Այդ պայքարում համախոհ
էին բոլոր հայ ազգային կուսակցութիւններն ու համահայկական կազ-
մակերպութիւնները: Ղարաբաղեան Հարցի լուծման համար գործօն

պայքար էր մղում Հայաստանի ինչպէս մտաւորականութիւնը, այնպէս էլ բանուորութիւնն ու գիւղացիութիւնը: Սովետական սփիւռքի հայութիւնը, ականաւոր դարաբաղցիների ղեկավարութեամբ, Ղարաբաղեան Հարցի ռազմիրաներ էին: Սփիւռքը ոչ միայն մամուլով, այլ նաեւ Սովետական Միութեան արտասահմանի գիւտնադէտների հետ իրենց հանդիպումներում անընդհատ շօշափում էին Ղարաբաղի ազատագրման հարցը: Այս հարցով նրանք դիմեցին նաեւ Ն. Խրուշչեւին, երբ նրա հետ Երեւանում հանդիպեցին Հայաստանի խորհրդայնացման 40-ամեակի տօնակատարութիւնների օրերին: Իսկ դարաբաղցիք հուլայական դիմումներով անընդհատ իրենց ցաւը յիշեցնում էին Մոսկուային: Մի օր էլ նրանց ասացին, որ հարցը գերագոյն կուսակցական ու պետական մարմիններում պաշտօնապէս քննարկելու համար անհրաժեշտ է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի կուսակցական ու սովետական մարմինների որոշում ինդրանքը, քաջ գիտնալով որ անհնարին է դա ձեռք բերել: Բայց դարաբաղցիք այդ որոշումը կարողացան ընդունել 20 Փետրուարի, 1988 թ.: Այդ օրն էլ Հայաստանում ու Ղարաբաղում սկսեցին համաժողովրդական ցոյցերն ու հաւաքները: Այդպիսով պայքարը մտաւ իր պաշտօնական փուլը, որին յաջորդեցին ռազմականը, պետականը (Լեռնային Ղարաբաղի պիտութեան ստեղծումն ու պահպանումը) եւ գիւտնագիտականը (գինադադարի հաստատում ու բանակցութիւններ միջազգային մակարդակով ու միջազգային կազմակերպութիւններում):

ԱՆԱՐԴԱՐ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱԶԵՐԻՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս որ Սովետական արձանագրուած Հայերի Յեղասպանութեան պատճառները առաւելարար կապուած են ազրպէյճանցիների գիտակցութեան մէջ տասնամեակների ընթացքում շարունակ կուտակուած ինքնատիպ արժէքային կողմնորոշման, ինքնարժեւորման, գերակայութեան զգացումի ելեւէջների հետ: Արեւմուտքի, Թուսաստանի ու Թուրքիայի կեցուածքը Ազրպէյճանի, Ղարաբաղի ու Հայաստանի նկատմամբ ազերիների գիտակցութեան մէջ ամրապնդում են անպատճելիութեան գաղափարը, արդարութեան խորքային բացակայութեան համոզմունքը եւ իրենց բացառիկութեան բարդոյթը:

Կովկասեան թաթարները 20-րդ դարի սկիզբներին գրաւոր մշակոյթ չունեցող ցեղեր էին: Նրանք չունէին իրենց գիտական, կրթական ու մշակութային հաստատութիւնները: Նրանք հիմնականում գիւղաբնակ էին ու զբաղւում անասնապահութեամբ եւ մի քիչ էլ հողագործութեամբ: Պաքուն, որ այդ տարածքում գոյութիւն ունեցող գլխաւոր

ների եւ ապրալէյճանցիների դիմագրաւած հարցերին տրուած սխալ
լուծումների, եւ միւս կողմից՝ պատճառ ապրալէյճանական ծայրայեղ
ազգայնամուլթեան ու նրանց գործադրած ջարդարարական ու ցե-
ղասպանական քաղաքականութեան: